

مطالعه حسابرسی از دیدگاه اسلام

تورج حشمتی^۱ | محمد شوقی^۲ | جعفر لطفی سیلاب^۳

۱

سال اول

بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۱۲/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۳/۰۵

صص: ۱۶۳-۱۹۰



چکیده

در عصر جهانی‌سازی کنونی، کسب‌وکار به‌عنوان عامل برجسته‌ای در توسعه اقتصادی و اجتماعی شناخته می‌شود. اغلب می‌گویند که حسابداری زبان کسب‌وکار است، اما یک دیدگاه دیگر نیز وجود دارد که حسابرسی به‌عنوان زبان موازی کسب‌وکار عمل می‌کند. حسابرسی نقش اساسی را در تضمین مسئولیت‌پذیری سازمان‌ها بر عهده دارد. در این پژوهش به بررسی حسابرسی از دیدگاه اسلام پرداخته شده است. پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. همچنین روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که اسلام به‌ضرورت حسابرسی و نقش آن در اصلاح امور اقتصادی و اجتماعی توجه ویژه دارد و این نکته نشان می‌دهد که حسابرسی در اسلام به‌عنوان یک ابزار مهم برای اطمینان حاصل کردن از عدالت و شفافیت در امور مالی و اقتصادی تلقی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: حسابرسی اسلامی، حسابرسی سنتی، شریعت اسلامی.

۱. کارشناسی ارشد، رشته مدیریت مالی، دانشکده مدیریت و برنامه‌ریزی راهبردی، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران.

۲. استادیار، دانشکده علوم انسانی و قدرت نرم، دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)، تهران، ایران.

۳. کارشناسی ارشد، رشته مدیریت بحران، دانشکده علوم اجتماعی و فرهنگی، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

حسابرسی در چارچوب اقتصاد اسلامی باید حوزه گسترده‌تری نسبت به حسابرسی معاصر داشته باشد. در نحوه عمل سرمایه‌داری معاصر، حسابرِس مستقیماً تنها در مقابل کارفرمای خود یعنی مالکان واحد تجاری‌ای که حسابرسی می‌شود، مسئول می‌باشد. در این چارچوب حسابرِس توسط اصول مذهبی راهنمایی نمی‌شود و کیفیت تصمیمات مدیریتی را مورد توجه قرار نمی‌دهد. در جوامع اسلامی حسابرِس باید در پرتو فنون و نحوه عمل اسلامی به تأمین کنندگان مالی نیز پاسخگو بوده، اقدامات مدیریت را ارزیابی نموده و در مورد مطابقت آن‌ها با شریعت از جمله اجرای قراردادها، درستکاری، اجتناب از انحصارطلبی و بی‌عدالتی گزارش دهد؛ بنابراین حسابرسان در جوامع اسلامی باید دارای آگاهی و دانش خوبی از قوانین اسلامی باشند (اصلاحی و همکاران ۱۳۹۱).

در طول تاریخ اسلام، مسلمانان و علمای دینی همواره به استناد قرآن، احادیث و روایات پیامبر اسلام، امامان و بزرگان دینی ادعایی مبنی بر جامعیت دین اسلام داشته و دارند و معتقدند که این منابع و در رأس آن‌ها «قرآن» به عنوان کلام خداوند، فراگیری نسبت به تمامی موضوعات دارند. حال، این سؤال به ذهن می‌رسد که آیا در ۱۴۰۰ سال قبل که حسابرسی به شکل امروزی توسعه و گسترش نیافته بود، قرآن، پیامبر اسلام و امامان شیعه به ضرورت حسابرسی و تأثیر آن در اصلاح امور اشاره‌ای کرده‌اند؟

خداوند در سوره آل عمران (آیه‌های ۱۷ و ۱۹۹)، سوره رعد (آیه ۴۱)، سوره ابراهیم (آیه ۵۱)، سوره نور (آیه ۳۹) و سوره مؤمن (آیه ۱۷) می‌فرماید: «به‌درستی که خداوند سریع‌ترین حسابداران و حسابرسان است.» علاوه بر این، خداوند در سوره انبیاء (آیه ۱)، سوره ص (آیه ۵۳)، سوره انشقاق (آیه ۸) به ترتیب می‌فرماید: «حساب دهی مردم نزدیک است و ایشان در بی‌خبری باشند.» «این است آنچه برای روز حساب وعده داده می‌شود.» «پس به‌زودی حسابرسی کرده، حسابرسی آسان.» همچنین، خداوند در سوره حجر (آیه‌های ۹۲ و ۹۳)، سوره نحل (آیه ۹۳)، سوره اعراف (آیه ۷)، سوره توبه (آیه ۱۲۷) و سوره غاشیه (آیه‌های

۲۵ و ۲۶) به ترتیب می‌فرماید: «پس به پروردگار تو قسم که هر آنچه خواهیم پرسید از همه، هر آنچه بودند و هر آنچه را انجام دادند، به‌درستی که خدا می‌داند آنچه می‌کنید و سنجش اعمال در آن روز حق است، آیا نمی‌بینید که آزموده می‌شوند در هر سال یک‌بار یا دو بار، به‌درستی که بازگشت انسان‌ها به‌سوی ماست. پس به‌درستی که حساب ایشان با ماست».

علاوه بر آیات مزبور، بحث حساب دهی و حسابرسی و بازخواست انسان‌ها به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در سوره‌های فجر (آیه‌های ۱۴ و ۱۶)، اسراء (آیه‌های ۱۴ و ۱۵)، عنکبوت (آیه‌های ۲ و ۱)، محمد (آیه‌های ۲ و ۱)، الرحمن (آیه‌های ۶، ۷ و ۸)، لقمان (آیه ۱۵)، انبیاء (آیه ۴۸)، زلزال (آیه‌های ۶، ۷ و ۸)، نساء (آیه ۶۱)، مائده (آیه ۵۴) و انعام (آیه ۱۵۲) اشاره شده است. از معانی ظاهری آیات مزبور صرف‌نظر از معنای باطنی که استنباطی تخصصی است، می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که بحث حساب دهی و حسابرسی مورد تأکید اسلام و قرآن است و قرآن به‌صراحت ضرورت حسابرسی در جهان آخرت و بالطبع این جهان را گوشزد کرده است. پیامبر اسلام و امامان شیعه نیز به‌دفعات، داشتن حساب و حسابرسی را به مسلمانان یادآوری می‌کردند. برای نمونه به دو مورد اشاره می‌شود. امام علی (ع) می‌فرماید: «قبل از این که به حسابتان رسیدگی شود، خود رسیدگی نمایید» (نهج البلاغه، خطبه ۸۸) و امام صادق (ع) نیز فرموده است: «از ما نیست کسی که به حساب خود نرسد» (حر عاملی، ۱۳۷۶).

حسابرسی شرعی از اهمیت کلیدی برخوردار است؛ زیرا آگاهی روزافزونی در میان مؤسسات اسلامی وجود دارد که هر مؤسسه‌ای باید در دستیابی به اهداف شریعت اسلامی - مقاصد شریعت (شاهول و یایا، ۲۰۰۵) کمک کند. مفهوم حسابرسی شرعی باید به فعالیت‌های مربوط به سیستم، محصولات، کارکنان، محیط‌زیست و جامعه بسط داده شود (سید الوی، ۲۰۰۷). نیاز به توسعه یک چارچوب ممیزی شرعی مفید برای اطمینان از اثربخشی اهداف پیروی از شریعت در IFI‌ها وجود دارد که به‌نوبه خود می‌تواند به‌طور مثبت به امت (جامعه) در کل کمک کند.

حسابرسی در چارچوب اسلامی دامنه وسیع تری نسبت به حسابرسی سنتی دارد. در رویه معاصر، حسابرِس مستقیماً در قبال مشتریان خود، یعنی صاحب کسب و کار مورد حسابرسی، مسئول است. او اصول دینی را هدایت نمی کند، کیفیت تصمیمات مدیریتی نیز دغدغه او نیست. در پرتو تعالیم و عمل اسلامی در جامعه اولیه اسلامی، حسابرِس باید در مقابل سرمایه داران نیز مسئول باشد، شیوه های مدیریت را ارزیابی کند و از تطابق آن با شرع (مثلاً انجام قرارداد، صداقت، دوری از انحصار و اسراف) گزارش دهد. از این رو حسابرِس باید از قوانین اسلامی آگاهی مؤثر داشته باشد. این پژوهش به فراگیران و شاغلان کمک می کند تا دانش حسابرسی شرعی و عمل در مؤسسات مالی اسلامی را فراگیرند.

هدف اصلی این پژوهش ایجاد رویکردی کلی نسبت به حسابرسی در چارچوب اسلامی و توجیه نیاز به سیستم حسابرسی اسلامی و همچنین تشریح فرآیند حسابرسی اسلامی است.

مبانی نظری پژوهش

معنای حسابرسی در قرآن و سنت

«پس کسی که کارنامه او به دست راستش داده شود، به آسانی داوری می شود و با شادمانی به سوی قومش بازمی گردد.» (سوره انشقاق، آیات ۶-۹). «و به راستی که بر شما نگهبانانی قرار داده شده اند، بزرگوار و ثبت کننده و هر چه می کنید می دانند.» (سوره انفطار، آیات ۱۰-۱۲).

«بی گمان خداوند همه چیز را حساب می کند.» (سوره نساء، آیه ۸۲).

پیامبر اسلام (ص) می فرمایند: «احسان به معنای عبادت خداوند است، به گونه ای که گویی او را می بینی و اگر چه تو او را نمی بینی، او تو را به درستی می بیند».

معنای عام: معنای عام حسابرسی در اسلام عبارت است از نظارت و بازرسی عملیات بررسی، کنترل و گزارش معاملات و معامله برای تصحیح حق، طبق ضوابط و فقه اسلامی برای ارائه گزارش های مفید، صحیح، به موقع و امانت دار و منصفانه برای تصمیم گیری.

حسابرسی اسلامی

اعتقادات دینی یکی از ویژگی‌هایی است که مرزهای ملی را پشت سر گذاشته و تأثیر قابل توجهی بر روش‌های هدایت تجارت دارد. به نظر می‌رسد ساختارهای حاکمیتی خاص، مانند هیئت‌های نظارت شرعی، تأثیر مثبتی بر رفتار اخلاقی کارکنان در شرکت‌های ایرانی دارند (خداکرمی و همکاران، ۱۴۰۰).

از نظر اسلام، شاغلان نباید فقط بر اساس قاعده حداکثرسازی سود فعالیت کنند. آن‌ها باید با اذعان به مسئولیت اخلاقی خود نسبت به سایر انسان‌ها، به دنبال سعادت دنیا و آخرت باشند. در کسب و کارهای امروزی، از جمله حرفه حسابرسی، مذهب در تدوین و اجرای دستورالعمل‌های معنوی و اخلاقی مطابق با مفاهیم دینی نقش دارد و راهنمایی‌های کاربردی برای افراد درگیر در این حرفه مبتنی بر رفتار اخلاقی ارائه می‌دهد. مدیریت می‌تواند به اشکال مختلف ظاهر شود، اما زمانی می‌تواند به دغدغه‌های متدینین در جامعه اسلامی پاسخ دهد و دستاوردهای بزرگ مورد انتظار آنان را محقق سازد که با رنگ و بوی اسلامی همراه باشد. تفاوت این نوع مدیریت با سایر نظام‌های مدیریتی در این است که این نوع مدیریت، بر پایه نظام ارزشی مبتنی بر فرهنگ و تمدن اسلامی است (فخرایی و همکاران، ۱۴۰۰).

حسابرسی شرعی مفهومی است که نیازمند توجه و دقت نظر حسابرسان مسلمان است. این مفهوم باید به فعالیت‌های مرتبط شامل سیستم‌ها، محصولات، کارکنان، محیط و جامعه گسترش یابد. حسابرسی در چارچوب اسلامی دامنه وسیع‌تری نسبت به حسابرسی سنتی دارد. در حسابرسی سنتی، حسابرس مستقیماً فقط به صاحب کار پاسخگو است و با اصول دینی هدایت نمی‌شود؛ همچنین کیفیت تصمیمات مدیریتی نیز دغدغه او نیست. برخی از اصول قابل توجه در حسابرسی اسلامی شامل صداقت، عینیت، محرمانه بودن، بی‌طرفی، شایستگی، تداوم، برنامه‌ریزی، قانون‌مداری، تعهد به اخلاق و تعهد به دین است (هلال عادین و همکاران، ۲۰۱۳). در پرتو آموزش‌ها و اعمال اسلامی در جامعه اسلامی، حسابرس باید در

قبال تأمین کنندگان مالی نیز مسئول باشد، روش‌های مدیریت را ارزیابی کند و درباره آن بر اساس شرعیات گزارش دهد.

او باید در مورد رعایت موازین شرعی مانند وفای به عهد، صداقت، دوری از انحصار و پرهیز از اسراف نظر دهد؛ بنابراین، حسابرس باید از قوانین اسلامی آگاهی کافی داشته باشد (هلال عادین و همکاران، ۲۰۱۳).

ویژگی‌های حسابرسی اسلامی

حسابرسی از دیدگاه اسلامی دارای ویژگی‌های قابل توجهی است که ازجمله این ویژگی‌ها در زیر آورده شده است:

- بر این باور است که خداوند تنها مالک همه چیز است، ایمان به روز آخرت برای پاسخگویی در پیشگاه خداوند؛
- مبتنی بر اخلاق است: مانند: پرهیزگاری، صداقت، توکل، وفای به عهد، همکاری و بخشش. خداوند در این زمینه می‌فرماید: «خداوند به عدل و نیکی و خویشاوندی فرمان می‌دهد و از هر زشت و زشتی نهی می‌کند و پند می‌گیرد» (سوره نحل، آیه ۹۰)؛
- اصول حسابرسی در اسلام از منابع فقه اسلامی مانند قرآن کریم و سنت انجام می‌شود. این اصول کامل، دائمی و جامع هستند؛
- حسابرسی در اسلام فقط به معاملات حلال می‌پردازد و از بد و حرام پرهیز می‌کند؛
- حسابرسی در اسلام بر جنبه‌های رفتاری انسان‌ها در سازمان‌ها تأکید می‌کند و او را به سمت راه راست بر اساس فقه اسلامی تشویق و تحریک می‌کند؛
- چارچوب حسابرسی در اسلام گسترده‌تر است و شامل جنبه‌های معنوی و مادی است؛ این حسابرسی برای تمام زندگی قابل اعمال است (هلال عادین و همکاران، ۲۰۱۳).

دوفصلنامه علمی برنامه‌ریزی و حسابداری بخش عمومی

جدول ۱- تفاوت حسابرسی سنتی و حسابرسی اسلامی

ابعاد	حسابرسی سنتی	حسابرسی اسلامی
ویژگی‌های حسابرس مستقل	حسابرس باید دارای تخصص علمی و صلاحیت حرفه‌ای و اخلاقی باشد.	حسابرس باید دارای تخصص علمی و صلاحیت حرفه‌ای و اخلاقی و دانش اسلامی باشد.
مسئولیت حسابرس	حسابرس مستقیماً نسبت به صاحب‌کار خود که مالک (مالکان) سازمان هستند متعهد است. وی هیچ مسئولیتی نسبت به اعتباردهندگان و تأمین‌کنندگان ندارد (به‌جز مسئولیت محدود). این مسئولیت او نیست که ببیند منبع پول تأمین‌شده توسط تأمین‌کنندگان مالی کجاست و یا به‌طور محافظت‌شده و با احتیاط مورد استفاده قرار گرفته است یا خیر؟	در پرتو تعلیم و عمل اسلامی در جامعه اسلامی، حسابرس باید در مقابل تأمین‌کنندگان نیز مسئول باشد، باید شیوه‌های مدیریتی را ارزیابی کند و در مورد پیروی از شریعت (مثلاً تحقق قرارداد، صداقت) گزارشگری نماید.
تعهدات حسابرس	بررسی صورت‌های مالی بر اساس قرارداد	مسئول هرگونه رویداد نامطلوب که در طول ساعت کاری او رخ می‌دهد است، مگر اینکه این رویدادها ناشی از برخی از اقدامات عمدی کارفرما باشد. باید نسبت به مالک یا هر طرفی که وی را استخدام نموده زیان ناشی از سهل‌انگاری در انجام وظایف خود را جبران کند.
هدایت	بر اساس مفاهیم و اصول حسابداری و حسابرسی هدایت می‌شود.	بر اساس مفاهیم قرآن و شریعت هدایت می‌شود.
سوگیری	سوگیری وی همیشه نسبت به فرد یا سازمان است	سوگیری همیشه نسبت به جامعه است.
مبنا	خردگرایی اقتصادی	وحدانیت خدا
افشا	افشای محدود اطلاعات مربوط به منافع عمومی	افشای کامل برای برطرف کردن تقاضای معقول اطلاعات بر اساس شریعت
دوره حسابداری	سنجش دوره‌ای عملکرد	سال قمری برای محاسبه زکات

نشریات علمی دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (علیه‌السلام)

ابعاد	حسابرسی سنتی	حسابرسی اسلامی
پاسخگویی	پاسخگویی شخصی با تمرکز بر افراد دارای حق کنترل بر منابع	پاسخگویی عمومی با تمرکز بر عموم مردم که بهره‌بردار منابع هستند.
گزارش	گزارش نسبت به مبادلات و رویدادهای اقتصادی	گزارش اجتماعی- اقتصادی، رویدادهای مذهبی و معاملات

انضباط و طهارت مالی از منظر حسین سلامی فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی (نخستین همایش تخصصی حرفه‌ای حسابرسی مطهر (۱۴۰۲/۸/۲۹)).

تبیین مفهوم انضباط

- انضباط یعنی حفظ اندازه و قاعده هر چیزی: «وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ»، هر چیزی از قاعده خود خارج شود دچار اشکال می‌شود. راه آن، پرهیز از افراط و تفریط یعنی اعتدال است؛
- خداوند متعال این اعتدال را، این تعادل را، در نماز خواندن، در اتفاق کردن، در مواجهه با دشمن و دنائت او: «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اَعْدِلُوا» (سوره مائده، آیه ۸)، تأکید کرده است. حتی در هدم دشمن: فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ (سوره اسراء، آیه ۳۳)، وقتی می‌جنگید در کشتن اسراف نکنید؛ در حد ضرورت که دشمن تسلیم شود، غلبه حاصل شود در منطق اسلام هدم حرث و نصل جایز نیست؛
- انضباط مالی یعنی پرهیز از هر عاملی که با قواعد شرع و قانون منافات دارد. راه نورانی و روشن، اسلام است. منفعت هم برای سازمان اصل نیست. اصل را بر اسلام و قانون بگذارید تا موفق شوید. در ظلمت هیچ کس موفق نمی‌شود دایره انضباط وسیع است و برکت هم در همین است.

آسیب‌شناسی انضباط و سلامت

این سنت الهی: «وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ؛ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ» (سوره رعد، آیه ۸-۹) چیزی است که ما باید آن را رعایت کنیم و این به خودی خود حاصل نمی‌شود؛ یعنی به هر شکل ممکن هرگز هیچ موجود زیبا و سالمی بدون پایش، بدون هرس، بدون مراقبت دائم، بدون صیانت در مقابل آفت‌ها و آفت زدایی، سالم باقی نمی‌ماند. به مرور زمان به فساد گرایش پیدا می‌کند. در عالم هر چیزی که به حال خود رها شود ساقط خواهد شد. درواقع اصل بر سقوط است الا اینکه بر جاذبه‌ها غلبه شود؛ جاذبه‌های مادی و کشش‌های شیطانی، این‌ها مثل نیروی جاذبه زمین، همه اشیا را به سقوط می‌کشانند.

لازمه‌های مشترک

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيَمْلِكِ الَّذِينَ عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا» (سوره بقره، آیه ۲۸۲)، این دقیقاً توصیه‌ای است که خداوند متعال به مسئله انضباط مالی دارد که اگر به کسی قرض می‌دهید حتماً نویسنده عادل‌ی این قرض یا امانت دادن به یکدیگر را بنویسد «وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ».

- این بیانگر اهمیت انضباط و شفافیت و کتابت برای حفظ رابطه دقیق مالی است که همه اجزای زندگی انسان در آن نهفته است.

- در مسائل مالی اعتماد مهم است اما انضباط بر اعتماد غلبه دارد.

- پاک ماندن تابعی نقطه‌ای نیست، تابعی مسیری است. در مسافرت، شما در حال پیمودن یک مسیر هستید، کافی است لحظه‌ای غفلت کنید، مثلاً بخوابید، حتماً از جاده منحرف می‌شوید، سقوط می‌کنید. به همین سادگی غفلت می‌تواند در یک چشم به هم زدن، سرنوشت انسان را تغییر دهد.

- کارکنان ما ذاتاً انسان‌های آبرومند و شریفی هستند، نباید اجازه دهیم افراد و سازمان‌های ما دچار مشکل شوند، بعد غصه بخوریم و تلاش کنیم که آن‌ها را نجات بدهیم.

لازمه‌های فردی

واقعاً کنترل‌های درونی، وجدان، باورها و ایمان انسان، قوی‌ترین و مستحکم‌ترین ابزار پیشگیری از معاصی و خطاهاست؛ و هیچ‌چیزی جایگزین آن نیست؛ اما نبردی دائمی بین انسان و شیطان وجود دارد.

شیاطین انس و جن برای همه انسان‌ها حتی پیامبران الهی وجود دارند، «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ» شیطان انسان را وسوسه می‌کند. البته شیطان از سوی خداوند اذن سلطه بر مؤمنان ندارد «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا» (سوره نحل، آیه ۹۹)، اما اذن وسوسه دارد و انسان‌ها را غافل می‌کند. «الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا» (سوره بقره، آیه ۲۶۸)؛ همه در معرض وسوسه شیطان هستیم. بنابراین انسان همیشه در معرض لغزش هست و برای مصون ماندن مدام باید خودسازی کند و در معرض غفلت قرار نگیرد غفلت زمینه‌ساز تهاجم بیرونی به انسان است. به محض غفلت، ناگهان دشمن بر شما هجوم می‌آورد.

لازمه‌های سازمانی

- مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) فرمودند سپاه مصداق این آیه است: «كَمَسَجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ، فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (سوره توبه، آیه ۱۰۸) چون اسم این همایش را تخصصی حرفه‌ای مطهر گذاشته‌اید، با این آیه هم تطبیق دارد، مسجدی که از ابتدا بر پایه تقواست و نکته مهم این مسجد مردانی است که این پاکیزگی را دوست دارند هم پاک‌اند، هم محیطشان را پاکیزه می‌کنند.

- سپاه مصداق مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ است یعنی آب آلودگی ناپذیر؛ «وَلَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ» (سوره محمد، آیه ۱۵) سپاه نباید تغییر کند. این پاکیزگی، این طهارت، باید استمرار داشته باشد.

- ترویج گفت‌وگو، پاکیزگی و رایج بودن معنویت، اصل است ولی اینها نباید فقط به شکل توصیه‌های اخلاقی گفته شود؛ هرچند این هم خیلی خوب است، بلکه باید سازوکارها، سازوکارهای قوی، دقیق، هوشمند و به موقع باشند.
- ما در انضباط مالی نیازمند ساختار، سازمان، روش، فرایند و قاعده هستیم.
- مدیریت عملکرد بخش مهمی از انضباط مالی است، ما حق نداریم به طرز صحیحی اسراف کنیم، انگار همه چیز قانونی است ولی باز هم هزینه کردها بالا باشد. اگر مأموریتی با ۵ نفر تکمیل می‌شود، با ۱۰ نفر انضباط نیست، اسراف است.
- برای پاکیزه کردن و پاکیزه نگه داشتن محیط علاوه بر ایجاد سامانه و نظارت، پایش مسیرها و روندها مهم است. نقطه‌ها کافی نیستند. نقطه‌ها در لحظه عکس سازمان را نشان می‌دهند و روندها در مسیر و از حرکت یک سازمان، فیلم می‌گیرند. روندها و مسیرها، کمیت‌های برداری‌اند و از این نظر مهم‌اند.
- در انضباط، در برنامه‌ریزی‌ها، صرفاً صحیح بودن و دقیق بودن فرایندها و نظارت‌ها و رعایت اصول کافی نیست، انتخاب روش‌ها هم مهم است. باید بهترین روش‌ها و راه‌ها را انتخاب کنیم.
- مدیریت و فرماندهی اساساً برای همین انتخاب بهترین قاعده‌ها و روش‌ها است. روش‌ها به اندازه ارزش‌ها مهم‌اند.
- انضباط، اعتماد آفرین است. فضای ابهام، ناشناختگی، به هم ریختگی، آشفتگی و مضاف بودن، قدرت برنامه‌ریزی را از مدیران و فرماندهان می‌گیرد. در این فضا نمی‌توان انضباط را رعایت کرد؛ مثل آب مضاف که نمی‌توان چیزی را با آن پاک کرد.
- قاعده‌مندی، سامانه سازی، هوشمند سازی، استفاده از نرم‌افزارها، نظارت‌های مستمر، پایش‌های دقیق، تذکرات به موقع، اجتناب از رودربایستی‌ها، ایستادن بر اصول و حرکت علمی؛ همه مؤثر است و باعث حفظ آبروی هر مجموعه می‌شود.

- این نکات واضح و بدیهی به نظر می‌رسند ولی گاهی وقت‌ها بدیهیات به همان اندازه که بدیهی هستند، خیلی مهم‌اند؛ حتماً موضوعات مهم لزوماً پیچیده نیستند. گاهی وقت‌ها مسائل ساده بسیار مهم‌اند و ما در این قاعده عمل می‌کنیم.

پیشینه پژوهش

جدول ۲- خلاصه پیشینه پژوهش

نویسنده/ سال	عنوان پژوهش	مهم‌ترین یافته‌ها و نتایج مرتبط با پژوهش
ابن‌سینا و همکاران (۲۰۲۲)	حسابرسی شرعی: تجزیه و تحلیل گذشته برای آماده شدن برای آینده	نتایج نشان داد که در طول زمان، ادبیات حسابرسی شرعی، به‌ویژه در زمینه مالزی، افزایش یافته است، درحالی‌که در دیگر زمینه‌ها و مؤسسات کمبودی از تحقیقات مشاهده می‌شود. همچنین مشخص شده است که ادبیات موجود هنوز از اثربخشی و پیامدهای حسابرسی شرعی مؤثر، بی‌وضوح است و نیاز به کار بیشتر در این زمینه وجود دارد. نویسندگان فرصت‌های تحقیقاتی برای آینده در حسابرسی شرعی را شرح داده‌اند و نتایج ترکیبی این مطالعه برای صاحبان سیاست و مدیران مفید است تا بهتر درک کنند که چگونه تحقیقات در حسابرسی شرعی در حال توسعه است و چگونه می‌توان یافته‌های تحقیقات را به عمل تبدیل کرد.
نور عایشه محمد علیا و همکاران (۲۰۱۹)	صلاحیت حسابرسان شرعی در مالزی: مسائل و چالش‌ها	این مقاله بر روی نیاز به توانمندی‌های مناسب برای حسابرسان شرعی در صنعت بانکداری اسلامی در مالزی تأکید دارد. درحالی‌که نیاز به نیروی کار با تجربه و آموزش در صنعت بانکداری اسلامی مشخص است، چالش اصلی در تناسب نیروی کار است که بانک‌ها می‌خواهند و آنچه بازار ارائه می‌دهد؛ بنابراین، این مقاله برای ایجاد چارچوب توانمندی برای حسابرسان شرعی در مالزی دفاع می‌کند. پژوهش‌های پیشین نشان داده‌اند که الزامات توانمندی برای حسابرسان شرعی هنوز توسعه نیافته است، علیرغم نیاز موجود برای آن. یک مطالعه تجربی اخیر نشان داده است که بیشتر حسابرسان شرعی به دو دانشکده شریعت و حسابرسی تربیت شده‌اند. به همین دلیل، ضرورتی به وجود آمده است تا الزامات توانمندی شامل نیازهای دانش، مهارت و خصوصیات دیگر (KSOC) برای حسابرسان شرعی تدوین شود تا تأمین کافی از حسابرسان شرعی ماهر برای برآورده کردن تقاضای بازار گسترده فراهم شود. این مقاله یک مدل KSOC جدید را به‌عنوان پایه

دوفصلنامه علمی برنامه‌ریزی و حسابداری بخش عمومی

چارچوب توانمندی برای حساب‌رسان شرعی پیشنهاد می‌دهد که می‌تواند عملکرد مؤثر آن‌ها در سیستم بانکداری اسلامی کشور را تضمین کند.

این تحقیق، استانداردهای مالی اسلامی را از شروع تا توسعه‌های اخیر معرفی می‌کند. در این بررسی، مسائل مربوط به سازمان حسابداری و حسابداری برای مؤسسات مالی اسلامی (AAOIFI)، هیئت خدمات مالی اسلامی (IFSB) و بازارهای مالی اسلامی بین‌المللی (IIFM) مورد بحث قرار می‌گیرد. این پژوهش درباره تاریخچه استانداردهای مالی اسلامی است و بررسی می‌کند که چگونه سازمان‌های تنظیم‌کننده مانند AAOIFI، IFSB و IIFM تلاش می‌کنند تا استانداردهایی را برای اقتصاد اسلامی ارائه دهند که با استانداردهای جهانی هماهنگ باشد. در این مقاله، همچنین به چالش‌هایی که در مسیر تنظیم استانداردهای مالی اسلامی وجود دارد و به اهمیت رعایت اصول شریعت در تنظیم این استانداردها پرداخته شده است. نتایج نشان می‌دهد، برای توسعه مالی اسلامی و حفظ اصول آن، نیاز به تلاش و توسعه مستمر و هماهنگی با استانداردهای جهانی وجود دارد.

بررسی استانداردهای مالی و حسابداری اسلامی

کیهان حسن و همکاران (۲۰۱۹)

در این تحقیق به بررسی ویژگی‌هایی که بر کارایی حسابداری داخلی شرعی در مؤسسات مالی اسلامی در بحرین تأثیر می‌گذارند، می‌پردازد. در این تحقیق، اطلاعات از ۷۶ حساب‌رسان داخلی شرعی، ۲۳ هیئت نظارت شرعی و ۱۶ کمیته حسابداری و حکومت‌گرایی از ۵۲ مؤسسه مالی اسلامی در بحرین جمع‌آوری شده است. با استفاده از معادلات ساختاری، رابطه بین ویژگی‌های حسابداری داخلی شرعی و کارایی آن بررسی شده است. یافته‌ها نشان داد که صلاحیت و عملکرد کاری با کارایی حسابداری داخلی شرعی، ارتباط مثبت دارند. صلاحیت اصلی حسابداری داخلی شرعی برای تأثیر بر کارایی، داشتن گواهی‌نامه حرفه‌ای و مهارت‌ها و عملکرد کاری برای تأثیر بر کارایی، برنامه‌ریزی مشارکت، انجام مشارکت و ارتباط نتایج با مدیریت و داشتن اطلاعات کافی بوده است.

رابطه بین ویژگی‌های حسابداری داخلی شرعی و اثربخشی آن

عبدالحکیم خالد و همکاران (۲۰۱۷)

بانکداری اسلامی به سرعت در حال رشد است و نیاز به حساب‌رسان شرعی توانمند را افزایش می‌دهد. این مقاله ادراک دانشجویان کارشناسی از بازار کار حساب‌رسان شرعی آینده در مالزی را بررسی می‌کند. یک پرسشنامه مبتنی بر پرسشنامه پیشین توسط ۲۵۳ دانشجوی کارشناسی تکمیل شده است. نتایج نشان می‌دهد که تقریباً تمام شرکت‌کنندگان از بانکداری اسلامی و حسابداری شرعی آگاهی دارند. بیش از نیمی از دانشجویان معتقدند که درس حسابداری شرعی در برنامه درسی‌شان باید گنجانده شود. در نهایت، مطالعه نشان داد که علاقه به حسابداری شرعی به عنوان حرفه آینده وجود دارد. دانشجویانی که در دوره حسابداری شرعی شرکت می‌کنند نسبت به دانشجویانی که شرکت نمی‌کنند، در درک حسابداری شرعی بهتر عمل

حسابداری شرعی در بانک‌های اسلامی: نگاهی به بازار کار آینده حساب‌رسان شرعی در مالزی

زورینا شافی و همکاران (۲۰۱۴)

می‌کنند. این مطالعه به پر کردن از خالی بودن ادبیات اسلامی در مورد حسابرسی شرعی کمک می‌کند و می‌تواند به مدیران مؤسسات آموزش عالی در مالزی کمک کند تا دوره‌های حسابرسی شرعی را به دانشجویان ارائه دهند و باعث تولید حسابرسان شرعی ماهر در صنعت شوند.

در این تحقیق، نحوه تأمین پایبندی مؤسسات مالی اسلامی به شریعت از طریق چارچوب نظارت شرعی (SGF) مورد بررسی قرار گرفته است. SGF شامل بررسی‌های داخلی شرعی و حسابرسی شرعی است که نیاز به حسابرسان شرعی مستقل و صاحب صلاحیت دارد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که حسابرسان شرعی باید دانش شرعی و حسابداری را داشته باشند و در صورت نداشتن صلاحیت‌های لازم، تجربیات آن‌ها در صنعت بانکداری اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین، عملکرد حسابرسی شرعی باید به بخش حسابرسی داخلی متصل شود تا مستقلیت آن تأمین شود. نتایج این تحقیق می‌تواند برای توسعه برنامه‌های آموزشی و سرفصل‌های آموزشی حسابرسی شرعی استفاده شوند.

توسعه سرمایه انسانی در حسابرسی شرعی

زورینا شتیچی (۲۰۱۳)

بانکداری اسلامی با نیاز به پایبندی به اصول دینی و اخلاقی، از بانکداری معمولی متمایز است. IFIs باید بر اساس اصول شرعی، از جمله پارامترهای اخلاقی و اخلاقیاتی، مورد حسابرسی قرار گیرند. البته در حال حاضر چارچوب مناسبی برای حسابرسی داخلی شرعی در IFIs وجود ندارد. چارچوب نظارت شرعی -CBM-SGF، حسابرسی داخلی تراکنش‌ها، عملیات و سیستم‌های اطلاعاتی را در مرحله اجرای محصولات، برای اطمینان از پایبندی جامع به اصول شرعی، الزامی کرده است. بانک‌های اسلامی و شرکت‌های تکافل باید برای رشد حسابرسی داخلی شرعی خود، به دنبال توسعه معماری حسابرسی داخلی شرعی خود با آموزش نوعی جدید از حسابرسان داخلی در علم و اخلاق حسابرسی شرعی بر اساس رهنمودهای عمومی باشند. در این مقاله، مشکلات مربوط به حسابرسی ناکافی و مسائل موجود در حسابرسی شرعی برجسته شده و پیشنهاداتی برای اتخاذ چارچوب حسابرسی داخلی شرعی مشترک برای صنعت ارائه شده است.

چشم‌انداز یک چارچوب حسابرسی اسلامی برای مؤسسات مالی اسلامی در مالزی

شیلا عیون یوسف

در این پژوهش، عوامل مؤثر بر کیفیت حسابرسی از جمله انصاف متقابل، تجربه حسابرسان و فرهنگ اسلامی بررسی شده است. با استفاده از روش معادلات ساختاری، نتایج نشان داد که انصاف متقابل تأثیر مستقیم بر کیفیت حسابرسی دارد و تعامل فرهنگ اسلامی و تجربه حسابرسان نیز بر این تأثیر تعدیلی دارد. پایبندی به اجرای انصاف متقابل نیز بهبود کیفیت حسابرسی را تقویت می‌کند. پیشنهاد می‌شود که متغیرهای پژوهش به عنوان محور عمده‌ای در پیش‌بینی کیفیت حسابرسی در نظر گرفته شوند. این یافته‌ها می‌تواند برای سرمایه‌گذاران، مؤسسات حسابرسی و سیاست‌گذاران بورس مفید باشد.

نقش فرهنگ اسلامی و تجربه حسابرسان در رابطه بین انصاف متقابل و کیفیت حسابرسی در شرایط محیطی ایران

رمضانی و همکاران (۱۴۰۱)

دوفصلنامه علمی برنامه‌ریزی و حسابداری بخش عمومی

در سیستم بانکداری اسلامی، رسیدگی و حسابرسی فعالیت‌های بانکی باید به گونه‌ای صورت گیرد که از انطباق کلیه فعالیت‌های بانکی با اصول و ضوابط اسلامی اطمینان حاصل شود و حقوق ذی‌نفعان به صورت منصفانه حفظ شود. این پژوهش تفاوت‌های موجود بین حسابرسی متداول و حسابرسی اسلامی را بررسی می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که تفاوتی بین صلاحیت حرفه‌ای حسابرسان بانکی و صلاحیت حرفه‌ای لازم برای حسابرسی اسلامی وجود دارد. همچنین بین کفایت عملیات و فرایندهای حسابرسی متداول و حسابرسی اسلامی ایده‌آل تفاوتی وجود دارد. اجرای خدمات مالی طبق عقود اسلامی نیز در بانک‌ها و مؤسسات مالی در ایران با حالت ایده‌آل متفاوت است. در نتیجه، حسابرسی اسلامی بانک‌ها و مؤسسات مالی در ایران به چارچوب نظری اسلامی نیاز دارد.	بررسی نحوه حسابرسی اسلامی در بانک‌ها و مؤسسات مالی ایران. ایندواری (۱۴۰۰)
این مقاله به بررسی ارتباط آیین رفتار حرفه‌ای حسابرسان با قرآن پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که با مطالعه آیات قرآن، ارتباط معنایی بین دانش حسابداری و حسابرسی و ویژگی‌های آنان با آیات این کتاب آسمانی وجود دارد. همچنین، مفاهیمی از قبیل استقلال رأی، صلاحیت، رازداری، درستکاری و بی‌طرفی در قرآن به طور صریح اشاره شده است و نشان می‌دهد که اسلام آیین رفتار حرفه‌ای حسابرسان را در شکل پیشرفته امروزی آن تأیید می‌کند.	بررسی آیین رفتار حرفه‌ای حسابرسان از دیدگاه قرآن حجازی و همکاران (۱۳۹۶)
در این پژوهش با بررسی ادبیات و نظرخواهی از هفت حسابرس خبره، پانزده ارزش اخلاقی در حسابرسی را شناسایی شده است. نتیجه‌گیری این مطالعه نشان می‌دهد که استقلال، بی‌طرفی، صداقت، عینیت‌گرایی و حقیقت‌طلبی بعد اصلی ارزش‌های اخلاقی در حسابرسی هستند و باید به آن‌ها توجه ویژه‌ای شود. علاوه بر این، احترام به اشخاص، خیرخواهی و اعتماد در حسابرسی نیز ارزشمند هستند، اما اهمیت کمتری نسبت به بعدهای اصلی دارند. در نتیجه، رعایت ارزش‌های اخلاقی اسلام در حسابرسی می‌تواند به موفقیت در این حرفه کمک کند.	شناسایی و رتبه‌بندی ارزش‌های اخلاقی در حسابرسی از دیدگاه اسلام با رویکرد TOPSIS فازی صیادی و عزیز (۱۳۹۶)
این تحقیق درباره چالش‌هایی است که در حسابداری اسلامی برخورداری است و توجه نشده‌اند. این چالش‌ها به دو دسته بنیادی و کاربردی تقسیم می‌شوند و بررسی آن‌ها نیازمند بررسی فقهی و حسابداری است. برای پاسخ به این چالش‌ها، این متن از روش توصیفی-تحلیلی برای بخش فقهی و روش پیمایشی برای بخش حسابداری استفاده کرده است. پس از مقایسه نتایج دو روش، لزوم تشکیل کمیته فقهی در سازمان حسابرسی و نیز اقدامات فراملی در راستای حل چالش‌های حسابداری اسلامی پیشنهاد شده است. در نهایت، مدلی برای حسابداری اسلامی ارائه شده است.	ارائه مدل حسابداری اسلامی، با تأکید بر مبانی فقهی و چالش‌های بنیادی مهرانی و همکاران (۱۳۹۴)

این تحقیق درباره اهمیت حسابرسی و بررسی اعمال و رفتار انسان در دین اسلام است. در قرآن و کتاب نهج البلاغه به این موضوع توجه شده است و در احادیث نیز مبحث حسابرسی توسط ائمه اطهار مطرح شده است. این موضوع از دو جنبه دنیا و آخرت اهمیت دارد و باید در تمام مراحل زندگی انسان در نظر گرفته شود. در عصر صنعتی امروز، متأسفانه فرصت حسابرسی از افراد سلب شده و باعث فاصله گرفتن از دستورات دینی و اخلاقیات شده است. با توجه به اینکه محاسبه و بررسی عملکرد روزانه بر اساس الگوی دینی، باعث اصلاح امور و عاقبت به خیری انسان‌ها خواهد شد، باید این موضوع در نظر گرفته شود.

حسابرسی از دیدگاه قرآن کریم و نهج البلاغه و جایگاه آن در اسلام

سید تقی پیشوازی
(۱۳۹۴)

در دهه گذشته، توسعه و تنوع فعالیت‌های اقتصادی و خصوصی‌سازی شرکت‌های دولتی در کشور افزایش یافته و نیاز به نظارت مالی بر واحدهای تولیدی و سازمان‌ها تشدید شده است. این نیاز مستلزم فراهم‌سازی اطلاعات مالی قابل اعتماد و مربوط است که حسابداران حرفه‌ای به عنوان خدمات دهندگان اصلی آن اطلاعات، نقش مهمی را در این فرایند ایفا می‌کنند. حسابداران حرفه‌ای مستقل نیز با بررسی این اطلاعات و حسابرسی صورت‌های مالی، نقشی بسزایی در شفاف شدن بازارهای سرمایه و مالی ایفا می‌کنند و به تحقق رشد و توسعه اقتصادی کمک می‌کنند. آموزش دانشجویان حسابداری نیز باید حاوی دروس مرتبط با اخلاق اسلامی باشد تا بتوانند در آینده بهترین خدمات را به جامعه ارائه دهند و محیطی امن و آرام برای سرمایه‌گذاری فراهم شود.

تأثیر حسابرسی، حساب دهی و پاسخگویی در توسعه اخلاق اسلامی و توسعه اقتصادی

روشنی و آشور زاده
(۱۳۹۴)

حسابرسی در اقتصاد اسلامی باید با توجه به اصول مذهبی انجام شود و به تأمین‌کنندگان مالی نیز پاسخگو باشد. حسابرس باید اقدامات مدیریت را ارزیابی کند و در مورد مطابقت آن‌ها با شریعت، از جمله اجرای قراردادهای، درستکاری، اجتناب از انحصارطلبی و بی‌عدالتی، گزارش دهد. برای تدوین استانداردهای حسابرسی اسلامی و انجام حسابرسی اسلامی در سازمان‌ها، تأسیس نهاد حسابرسی اسلامی پیشنهاد می‌شود.

حسابرسی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی

اصلاحی و همکاران
(۱۳۹۱)

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. همچنین روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. در مرحله اول با بررسی متون معتبر و مشهور اسلامی، سعی در رسیدن به گزاره‌هایی که نمایانگر اسلامی بودن و نیز با آموزه‌های دینی سازگار باشد، می‌پردازیم. به این منظور، قرآن کریم، نهج البلاغه و روایات معصومین علیهم السلام در خصوص اینکه مجموعه شاخص‌ها و

گزاره‌هایی که نشانگر اسلامی بودن رفتار و منش می‌باشد را مورد واکاوی و بررسی قرار دادیم و گزاره‌های مشهور در متون اسلامی را استخراج و از بین گزاره‌های به‌دست آمده چند گزاره انتخاب گردید؛ سپس به نظرات اندیشمندان و پژوهش‌های انجام شده، کتب و مقالات معتبر رشته حسابداری و حسابرسی رجوع و در بخش‌هایی جداگانه تک‌تک این گزاره‌ها مورد بررسی قرار گرفته و با گزاره‌های علوم اسلامی مطابقت داده می‌شود.

یافته‌های پژوهش

مروری جامع بر حسابرسی شرعی و اسلامی

حسابرسی اسلامی توسعه، نظارت و ارزیابی انطباق سازمان با مفاد و اصول شریعت اسلامی و کنترل‌های مرتبط را انجام می‌دهد (خالد و همکاران، ۲۰۱۷). اخیراً، علاقه به حسابرسی اسلامی توسط محققان افزایش یافته است، زیرا ادبیات بر جنبه‌های مختلف حسابرسی اسلامی متمرکز شده است که برخی از آن‌ها با اثربخشی حسابرسی اسلامی سروکار دارند (خالد، ۲۰۲۰؛ اسلام و بهویان، ۲۰۲۱؛ شفیع و همکاران، ۲۰۱۴)؛ و گروه دیگر رابطه بین حاکمیت و حسابرسی اسلامی را مورد بحث قرار دادند (جان و همکاران، ۲۰۲۱؛ سانی و ابوبکر، ۲۰۲۰؛ داروانتو و چریری، ۲۰۱۹). علاوه بر این، سایر محققان مفهوم حسابرسی اسلامی را با افشای شرکتی مرتبط کردند (رضوان و مایاپادا، ۲۰۲۰، موخییاد و همکاران ۲۰۲۰ و الحلبي و حسینی ۲۰۱۵).

اثربخشی حسابرسی اسلامی به میزانی اشاره دارد که حساب‌برسان با اجرای فرآیند تأیید تعهدات مؤسسات به مقررات شریعت اسلامی، به اهداف مؤسسات دست یافته‌اند؛ بنابراین، عواملی مانند استقلال و کارآیی در بهبود اثربخشی فرایند حسابرسی بسیار حائز اهمیت هستند. شفیع و همکاران (۲۰۱۴) بر روی نیاز به ساختار دادن شایستگی حساب‌برس از طریق دوره‌های آموزشی تأکید کردند. این با دیدگاه خالد و همکاران (۲۰۱۷) سازگار است که بر اهمیت کارآیی در حسابرسی اسلامی تأکید داشته و تأکید نموده است که حرفه‌ای بودن

حسابرس شرعی از طریق گواهینامه‌های حرفه‌ای افزایش می‌دهد و باعث بهبود توانایی اجرای وظایف حسابرسی به صورت حرفه‌ای‌تر می‌شود.

علاوه بر این، حاکمیت شرکتی به اطمینان از رعایت مقررات شرکت، نیازهای مرتبط با مقررات و بهترین شیوه‌های کاری برای دستیابی به اهداف شرکت و تقویت رابطه با سهامداران کمک می‌کند. بر اساس ژان و همکاران (۲۰۲۱)، شیوه‌های حاکمیتی مؤسسات اسلامی عملکرد آن‌ها را بهبود می‌بخشد. همچنین، اثربخشی حسابرسی اسلامی به عنوان یک ابزار بسیار حائز اهمیت در تقویت حاکمیت مؤسسات اسلامی (صنی و ابوبکر، ۲۰۲۰) با کاهش خطر عدم رعایت اصول شریعت اسلامی که توسط مؤسسات مالی اسلامی (IFI) اعمال می‌شود و تضمین بالاترین سطح رعایت، ارائه می‌شود. پژوهشگران همچنین بر این باورند که محیط حاکمیتی در مؤسسات اسلامی عملکرد حسابرس شرعی را بهبود می‌بخشد (دروانتو و چاریری، ۲۰۱۹؛ خالد، ۲۰۱۹). این نشان می‌دهد که نقش محیط سازمانی در تأثیر بر عملکرد حسابرسی شرعی در مؤسسات اسلامی بسیار مهم است.

علاوه بر این، شیوه‌های افشای اطلاعات یکی از ابزارهای شفافیتی است که شرکت‌ها به طور عمومی از آن استفاده می‌کنند و در آن شرکت‌ها فعالیت‌های مالی و غیرمالی خود را افشا کرده و اطلاعات را به کاربران ارائه می‌دهند. ادبیات کافی شواهدی درباره تأثیر حسابرسی اسلامی بر افشای اطلاعات شرکتی ارائه نکرده است. به عنوان مثال، رضوان و مایاپادا (۲۰۲۰) هیچ رابطه‌ای بین حسابرسی اسلامی و افشای مسئولیت‌های اجتماعی شرکتی یافت نکردند. به طور مشابه، موخیباد و همکاران (۲۰۲۰) نیز هیچ رابطه‌ای بین نظارت شریعتی بر افشای ریسک‌ها یافت نکردند، در حالی که الحلبي و حسینی (۲۰۱۵) بر این باور بودند که نظارت شریعتی شیوه‌های افشای شرکتی را بهبود می‌بخشد. این نتایج نامشخص نیاز به کشف الگوهای نظری جدید، بهبود یافته و چندگانه دارند تا رابطه پیچیده بین حسابرسی اسلامی و شیوه‌های افشای اطلاعات را توضیح دهند و فهمیده شوند. به طور مشابه، ادبیات در مورد

پیشگویی از اثربخشی حسابرسی شرعی، نامشخص است (خالد و همکاران، ۲۰۱۷؛ آب غانی و همکاران، ۲۰۱۹؛ خالد و سارثا، ۲۰۲۱).

نظر قرآن، پیامبر و امامان شیعه در مورد اصول حسابرسی

۱- استقلال رأی حسابرس

خداوند در قرآن سوره مائده (آیه ۴۹) در مورد استقلال می‌فرماید: «در بین مردم طبق دستور خدا داوری کن و از هوی و هوس آن‌ها پیروی مکن».

پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «از مردم بی‌نیاز باشید و یک چوب مسواک هم از آن‌ها نخواهید. استوار باش و رفتار خویش را درباره مردم نیک ساز. استوار باشید و چه نیک است که استوار باشید» (ابوالقاسم پاینده، ۱۳۷۴).

امام علی (ع) نیز در مورد استقلال می‌فرماید: «برای مسند قضاوت و دادگری بهترین اشخاص را انتخاب کن، کسی که کاری بر او سخت و دشوار نیاید و نزاع کننده و مخالف، رأی خویش را بر او تحمیل نکند» (فیض الاسلام، ۱۳۶۴).

با بررسی آیات قرآن، سخنان پیامبر اسلام (ص) و امام علی (ع)، می‌توان نتیجه گرفت که جوهر و روح قضاوت و حسابرسی، استقلال رأی است. اگر حساب‌رسان در تصمیم‌گیری خود استقلال رأی را رعایت نکنند، مردم به قضاوت و نظر آن‌ها شک خواهند کرد. قرآن، پیامبر اسلام (ص) و امام علی (ع) به ما آموخته‌اند که در قضاوت و تصمیم‌گیری از تأثیرات شخصی و نظر دیگران دوری کنیم. این موضوع به‌صراحت در استانداردهای حسابرسی تدوین شده توسط سازمان‌ها و انجمن‌های حسابداری مورد تأکید قرار گرفته است.

۲- دانش و تجربه حسابرس

قرآن در موارد بسیار زیادی تأکید بر علم و دانش کرده است، به‌طوری‌که در اولین آیه‌ای که بر پیامبر اسلام نازل شده، به وی دستور داده است «بخوان» سوره علق (آیه ۱).

خداوند در سوره قلم (آیه ۱) به قلم و آنچه می نویسد، سوگند یاد می کند و در جای دیگر تبعیض و تفاوت در مورد انسان ها را پذیرفته و صراحتاً بیان می دارد: «آیا آن هایی که می دانند با آن هایی که نمی دانند، برابر هستند؟» (سوره الزمر آیه ۹).

امام صادق (ع) از پیامبر اسلام (ص) نقل می کند: «هر کس کاری را بدون داشتن علم و دانش انجام دهد، خرابی در آن کار بیشتر از اصلاح در آن است» (حر عاملی، ۱۳۷۶).

امام علی (ع) می فرماید: «هر کسی تجربه اش کم باشد، زود گمراه می شود و فریب می خورد. هر معرفت و شناختی نیازمند تجربه است. برترین پس اندازها و توشه ها، دانش است که به کار گرفته شود. اگر کسی بدون علم و دانش در بین مردم فتوی داده و حکمی صادر کند، زمین و آسمان بر او لعن و نفرین می فرستند. عدل بر چهار عنصر است: بر فهمی ژرف نگرنده، دانش پی به حقیقت برنده، نیکو داوری کردن و در بردباری استوار بودن» (فیض اسلام، ۱۳۶۴).

از مجموعه آیات قرآن و سخنان پیامبر اسلام و امامان شیعه، می توان استنباط کرد که داشتن دانش و تجربه در امر داوری ضروری است و این دو عامل به یکدیگر نیازمند هستند؛ بنابراین، برخی افراد نیز با این نظر موافق هستند که دانش، شرط لازم و تجربه، شرط کافی در انجام هر امر تخصصی، از جمله حرفه حسابرسی، است.

۳- مراقبت و دقت حرفه ای

خداوند در قرآن در سوره نساء (آیه های ۵۸ و ۱۳۵) می فرماید: «خدا به شما امر می کند که امانات را به صاحبان آنها باز دهید و چون میان مردم قضاوت می کنید به عدالت داوری کنید... ای اهل ایمان نگهدار عدالت باشید و برای خدا موافق حکم خدا شهادت دهید، هر چند به ضرر خود یا پدر و مادر و خویشان شما باشد. برای هر کسی که شهادت می دهید چه غنی باشد یا فقیر، نباید در حکم شهادت از هیچ کدام از آنها طرفداری کرده، از حق عدول نمایید...».

امام علی(ع) می‌فرماید: «همانا انسان در حساب کردن هیچ مسامحه و اهمالی را نمی‌پذیرد؛ بنابراین، بر خود فرض می‌نماید که کارهای خود را تصحیح و تذهیب نماید...» (احمد آرام، ۱۳۶۹).

علاوه بر این، امام علی(ع) می‌فرماید: «کجایند پرهیزگاران در تجارت و پاکان آراسته در کردارشان... من مالک اشتر را بر شما فرمانروا کردم. مالک اشتر شخصی است که از هیچ کس نمی‌ترسد و هرگز خطایی از او سر نمی‌زند. در آنچه باید با احتیاط عمل کرد کندی بکار نبندد و نسبت به هر چیزی که باید محتاط باشد و صبر نماید، هیچ وقت شتاب نکند... کسی بر مسند قضاوت بنشیند که اگر به ناحق حکم راند و پس از آن متوجه شد از بازگشت به سوی خداوند خودداری ننماید، آزمند و طمع کار نباشد، بدون رسیدن به کنه کاری، به اندیشه اندک اکتفا نکند... البته وفا و صدق قرین یکدیگرند و من سپری نگهدارنده تر از وفای به عهد سراغ ندارم... آن کس که حساب نفس خود کرده، سود برد و آن کس که از آن غافل ماند، زیان دید و هر که ترسید، ایمن شد و هر کس پند گرفت، بینا شد، فهمید و آن که فهمید دانش ورزید» (فیض الاسلام، ۱۳۶۴).

امام صادق(ع) نیز می‌فرماید: «اظهارنظر در مورد چیزی از قبل آنکه درباره آن مطمئن باشی، موجب تباهی می‌شود» (احمد آرام، ۱۳۶۹).

از مجموعه آیات قرآن و سخنان امام علی(ع) و امام صادق(ص)، استنباط می‌شود که دقت، مواظبت و مراقبت حرفه‌ای در انجام امور تخصصی، اهمیت ویژه‌ای دارد. به طور خاص، حساب‌رسان باید در انجام وظایف تخصصی خود، مراقبت و دقت حرفه‌ای را رعایت کنند.

۴- شناخت موضوع حسابرسی

پیامبر اسلام(ص) به صراحت به شناخت قبل از اقدام تأکید می‌نماید و می‌فرماید: «کار اندک که با بصیرت و دانش انجام گیرد، بسیار است و کار بسیار که با نادانی صورت گیرد، اندک است» (ابوالقاسم پاینده، ۱۳۷۴).

امام علی (ع) نیز می‌فرماید: «آگاه باش که کار اندک و مداوم همراه با آگاهی و شناخت کافی بهتر از کار زیاد اما بدون آگاهی و شناخت نزد خداست» (احمد آرام، ۱۳۶۹).
استنباطی که از سخنان پیامبر اسلام و امامان شیعه می‌توان نمود، این است که حسابرس قبل از شروع فعالیت‌های حسابرسی باید در مورد موضوع مورد بررسی، شناخت و آگاهی کافی کسب کند. این آگاهی و شناخت قبل از اقدام به کار، اطمینان می‌دهد که فرد به درستی اقدام می‌کند. به عبارت دیگر، حسابرس باید با موضوع مورد حسابرسی آشنا شده و اطلاعات کافی در این زمینه را جمع‌آوری کند تا بتواند به درستی و صحیحی امور حسابرسی را انجام دهد.

۵- مشاوره

خداوند در قرآن در سوره شورا می‌فرماید «... و کارشان را با مشورت با یکدیگر انجام می‌دهند ... در امور با یکدیگر مشورت کنید...».
پیامبر اسلام (ص) نیز می‌فرماید: «هر کس فقط وابسته به نظر خودش بود گمراه می‌شود» (ابوالقاسم پاینده، ۱۳۷۴).

امام علی (ع) نیز می‌فرماید: «بر فرد عاقل است که به رأی و نظر خود، رأی و نظر عقلای دیگر را اضافه کند و به علمش علم حکمای دیگر را جمع کند. یا هشام! نشست و برخاست با اهل دین مشرف دنیا و آخرت است و مشورت با عاقل نصیحت گو، میمنت و برکت و رشد و توفیق از خداوند است. پس اگر به تو اشاره کرد، فرد عاقل خیرخواه نصیحت گو، پس بر حذر باش از خلاف که همانا در آن ملامت است... هر کس با دانایان مشورت کرد به راه درست هدایت می‌شود... مشورت کن با مردان عاقل که همانا امر نمی‌کنند به تو به جز خیر و نیکی و بر حذر باش که خلاف آن عمل نمایی که این فساد در دین و دنیا است» (فیض الاسلام، ۱۳۶۴).

امام صادق (ع) به نقل از پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «مشورت با انسان عاقل، رشد و توفیق از خداوند است...» (احمد آرام، ۱۳۶۹).

از مجموعه آیات قرآن و سخنان پیامبر اسلام و امامان شیعه می‌توان استنباط کرد که در موضوعاتی که افراد تخصص یا ابهامی ندارند، همه باید با کارشناسان و عقلای آن حوزه مشورت کنند. این مشورت با افراد صادق و کاردان به افزایش دانش انسان کمک می‌کند و او را از پشیمانی نجات می‌دهد. همچنین، مشورت کردن با دیگران می‌تواند از وقوع فساد در جوانب دینی و دنیوی جلوگیری کند.

۶- برنامه‌ریزی و تقسیم کار حسابرسی

خداوند در قرآن، سوره نساء (آیه ۵۸) می‌فرماید: «خداوند به شما امر می‌کند که امانت را به اهلش بسپارید...».

پیامبر اسلام (ص) نیز می‌فرمایند: «پس از آن در حال نویسندگان بنگر و بهترین ایشان را از جهت راستی گفتار و درستی کردار به کارهایت بگمار... برای هر کاری از کارهایت رئیس و کارگردانی از نویسندگان قرار ده که بزرگی کارها او را مغلوب و ناتوان نکند و بسیاری کارها او را پشیمان نسازد... پس در کارهایشان کاوش و رسیدگی نما و بازرس‌های راستکار و وفادار بر آنان بگمار زیرا جلوگیری و بازرسی تو بر کارهای آنها، سبب می‌شود که آنان امانت‌داری و مدارا و نرمی با رعایا را مبنای عمل خویش قرار دهند» (ابوالقاسم پاینده، ۱۳۷۴).

با توجه به آیات و سخنان مذکور، استنباط می‌شود که در انجام حسابرسی باید ابتدا شایستگی و لیاقت‌های اشخاص شناسایی شود و سپس بر اساس این شایستگی‌ها تقسیم کار صورت گیرد. همچنین، برنامه‌ریزی برای شناسایی توانمندی‌ها و لیاقت‌های تیم حسابرسی و سپس تقسیم کار بر اساس این توانمندی‌ها در حسابرسی بسیار ضروری است. این رویکرد بهبود کیفیت و کارایی حسابرسی را تضمین می‌کند و موجب ارتقای استانداردها و اعتماد عمومی در فرآیند حسابرسی می‌شود.

نتیجه گیری

با توجه به آیات و سخنان مذکور، استنباط می شود که اسلام به ضرورت حسابرسی و نقش آن در اصلاح امور اقتصادی و اجتماعی اشاره می کند. این نکته نشان می دهد که حسابرسی در اسلام به عنوان یک ابزار مهم برای اطمینان حاصل کردن از عدالت و شفافیت در امور مالی و اقتصادی تلقی می شود. همچنین، آیات و سخنان مذکور به موضوعاتی نظیر استقلال رأی، دانش و تجربه، مراقبت و دقت حرفه ای، شناخت موضوع، مشاوره، برنامه ریزی و تقسیم کار در حسابرسی اشاره دارند. این نکات نشان می دهد که حسابرسی در اسلام با توجه به مبانی قرآنی و سنت پیامبر و امامان شیعه، به تمامی این عناصر اصلی نیازمند است و در واقع اسلام حمایت از حسابرسی و اصول آن را تأیید می کند. در نتیجه گیری نهایی، می توان این گونه بیان کرد که حسابرسی از دیدگاه اسلام نه تنها یک وظیفه حرفه ای بلکه یک مسئولیت اخلاقی و دینی است که باید با نهایت دقت و تعهد انجام شود. قرآن کریم و سنت نبوی بر اهمیت عدالت، امانت داری و شفافیت تأکید داشته و این اصول به وضوح در فرآیند حسابرسی اسلامی منعکس می شوند. حسابرسان موظف اند تا با رعایت اصول اخلاقی و حرفه ای، همچون صداقت، استقلال رأی و دقت حرفه ای، به ارتقای سلامت مالی و اقتصادی جامعه کمک کنند.

علاوه بر این، در اسلام تأکید زیادی بر دانش و تجربه حسابرسان شده است. حسابرسان باید به طور مستمر دانش خود را به روز نگه دارند و با آگاهی کامل از قوانین و مقررات مالی و اقتصادی، به انجام وظایف خود بپردازند. این رویکرد نشان دهنده اهمیت بالای آموزش و توانمندسازی حسابرسان در جامعه اسلامی است.

نکته دیگری که در دیدگاه اسلامی نسبت به حسابرسی برجسته است، مفهوم مشاوره و برنامه ریزی است. حسابرسان باید با دقت و برنامه ریزی مناسب، تمامی جنبه های مالی و اقتصادی را بررسی کرده و با ارائه مشاوره های دقیق و مفید، به بهبود عملکرد سازمان ها کمک کنند. این امر نشان می دهد که حسابرسی در اسلام تنها به بررسی امور مالی محدود

نمی‌شود بلکه به‌عنوان یک فرآیند جامع و چندجانبه برای ارتقای کارایی و شفافیت در تمامی ابعاد سازمانی تلقی می‌شود.

در نهایت، می‌توان گفت که حسابرسی در اسلام یک ابزار قدرتمند برای تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی است. با پیروی از اصول و مبانی قرآنی و سنت نبوی، حساب‌رسان می‌توانند نقش مؤثری در ایجاد یک جامعه عادلانه و شفاف ایفا کنند. این دیدگاه جامع و چندبعدی از حسابرسی، اسلام را به‌عنوان یک سیستم کامل و جامع برای هدایت تمامی ابعاد زندگی انسانی، از جمله امور مالی و اقتصادی، معرفی می‌کند.

فهرست منابع

Ramazani, Hossein Reza, Azinfar, Kaveh, and Gholamnia Roshan, Hamid Reza. (2022). The Role of Islamic Culture and Auditor Experience in the Relationship between Mutual Fairness and Audit Quality in the Environmental Conditions of Iran. Fallah, Reza (Editor), Judgment and Decision Making in Accounting and Auditing, Vol. 1, No. 2, pp. 1-143. (In Persian)

Mehrani, Sasan, Karami, Gholamreza, Hosseini, Seyed Ali, and Ramezani, Alireza. (2016). Presenting an Islamic Accounting Model with Emphasis on Jurisprudential Foundations and Fundamental Challenges. Journal of Management Accounting, (29), 1-89. (In Persian)

Hejjazi, Rezvan, Farajzadeh, Aliasghar, and Kenani, Akbar. (2017). Examining the Future of Auditors' Professional Behavior from the Perspective of the Quran. Accounting and Auditing Studies, (22B), 1-4. (In Persian)

Khodakarami, Mohammad, Hosseinzadeh, Mohammad, and Rezaeifar, Pouya. (2021). The Impact of Sharia Supervision on the Ethical Behavior of Employees in Iranian Companies. Journal of Corporate Governance, 12(4), 543-560. (In Persian)

Fakhraei, Milad, Ahmadi, Kiumars, and Ahmadi, Ali Akbar. (2021). A Model for Explaining and Conceptually Expanding Revolution Balance Management from the Perspective of the Supreme Leader. Strategic Management Thought (Management Thought), 15(1), 247-282. (In Persian)

Siyadi Toranlu, Hossein, and Azizi, Pedram. (2017). Identification and Ranking of Ethical Values in Auditing from an Islamic Perspective using Fuzzy TOPSIS Approach. Scientific-Promotional Quarterly in the Field of Ethics, 7(26), 179-208. (In Persian)

Eslani, Mohammad, Hematfar, Dr. Mahmoud, and Lotfalian, Fatemeh. (2018). Islamic Values-based Auditing. Paper presented at the First National Conference on Value Accounting. (In Persian)

Pishvaei, Seyyed Taqi. (2015). Auditing from the Perspective of the Holy Quran and Nahj al-Balagha and Its Position in Islam. Fourth National Conference on Accounting, Management, and Investment. (In Persian)

Ronaqi, Mohammad Mehdi, and Ashurzadeh, Saeed. (2015). The Impact of Auditing, Accounting, and Accountability on the Development of Islamic Ethics and Economic Development. Scientific-Promotional Quarterly of Islamic Economics and Banking, (11), 129-140. (In Persian)

Omidivari, Ramadan. (2017). Investigating the Method of Islamic Auditing in Banks and Financial Institutions in Iran. Journal of Modern Research Approaches in Management and Accounting, 2(1), 200-220. (In Persian)

Ameli, Har. (1997). Vasayel al-Shi'a. Al-Al-Bayt Institute. (In Persian)

Al-Hayat, Mohammad Reza Hakimi and others, translated by Ahmad Aram, Farhang-e Eslami Publication, 1999. (In Persian)

Nahj al-Balagha, Fayd al-Islam, 1985. (In Persian)

Nahj al-Fasahah, Abulqasim Payandeh, Farhang-e Eslami Publication, 1995. (In Persian)

Quran, Islamic Propagation Organization, Offset printing, 1987. (In Persian)

Meigs, Walter B., Whittington, O. Ray, pany, Kurt and meigs, Robert F. Principles of Auditings” printce-hall, ۱۹۸۹

Ali, N. A. M., Mohamed, Z. M., Shahimi, S., & Shafii, Z. (2015). Competency of shariah auditors in Malaysia: Issues and challenges. *Journal of Islamic Finance*, 4(1), 22-30.

Khalid, A. A., Haron, H. H., & Masron, T. A. (2017). Relationship between internal Shariah audit characteristics and its effectiveness. *Humanomics*, 33(2), 221-238.

Shafii, Z., Ali, N. A. M., & Kasim, N. (2014). Shariah audit in Islamic banks: an insight to the future shariah auditor labour market in Malaysia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 145, 158-172.

Khatib, S. F., Abdullah, D. F., Al Amosh, H., Bazhair, A. H., & Kabara, A. S. (2022). Shariah auditing: Analyzing the past to prepare for the future. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*.

Yussof, S. A. (2013). Prospects of a shariah audit framework for Islamic financial institutions in Malaysia. *Islam and Civilisational Renewal (ICR)*, 4(1).

Shafii, Z., Salleh, S., Hanefah, H. M. M., & Jusoff, K. (2013). Human capital development in Shariah Audit. *Middle East journal of scientific research*.

Ab Ghani, N.L., Ariffin, N.M. and Rahman, A.R.A. (2019), "The measurement of effective internal shariah audit function in Islamic financial institutions", *International Journal Economics, Management and Accounting*, Vol. 27 No. 1, pp. 141-165.

Ahmad, N.F. and Abdul-Rahman, A. (2020), "Shari'ah governance and audit assurance in Islamic banks", in Rafay, A. (Ed.), *Growth and Emerging Prospects of International Islamic Banking*, IGI Global, pp. 278-297, doi: 10.4018/978-1-7998-1611-9.ch015.

Khalid, A.A. (2020), "Role of audit and governance committee for internal shariah audit effectiveness in Islamic banks", *Asian Journal of Accounting Research*, Vol. 5 No. 1, pp. 81-89.

Islam, K.M. and Bhuiyan, A.B. (2021), "Determinants of the effectiveness of internal shariah audit: evidence from Islamic banks in Bangladesh", *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, Vol. 8 No. 2, pp. 223-230.

Jan, A.A., Lai, F.W., Draz, M.U., Tahir, M., Ali, S.E.A., Zahid, M. and Shad, M.K. (2021), "Integrating sustainability practices into

Islamic corporate governance for sustainable firm performance: from the lens of agency and stakeholder theories”, *Quality and Quantity*.

Sani, S.D. and Abubakar, M. (2020), “A proposed framework for implementing risk-based shari’ah audit”, *Journal of Financial Reporting and Accounting*, Vol. 19 No. 3, pp. 349-368

DarwantoChariri, A. (2019), “Corporate governance and financial performance in Islamic banks: the role of the sharia supervisory board in multiple-layer management”, *Banks and Bank Systems*, Vol. 14 No. 4, pp. 183-191.

Ridwan, R. and Mayapada, A.G. (2020), “Does sharia governance influence corporate social responsibility disclosure in Indonesia Islamic banks?”, *Journal of Sustainable Finance and Investment*, pp. 1-20

Mukhibad, H., Nurkhin, A. and Rohman, A. (2020), “Corporate governance mechanism and risk disclosure by Islamic banks in Indonesia”, *Banks and Bank Systems*, Vol. 15 No. 1, pp. 1-11, doi:

El-Halaby, S. and Hussainey, K. (2015), “The determinants of social accountability disclosure: evidence from Islamic banks around the world”, *International Journal of Business*, Vol. 20 No. 3, pp. 202-223.

Khalid, A.A. and Sarea, A.M. (2021), “Independence and effectiveness in internal shariah audit with insights drawn from Islamic agency theory”, *International Journal of Law and Management*, Vol. 63 No. 3, pp. 332-346

Uddin, M. H., Ullah, M. H., & Hossain, M. M. (2013). An overview on the basics of Islamic audit. *European Journal of Business and Management*, 5(28), 9-17.

